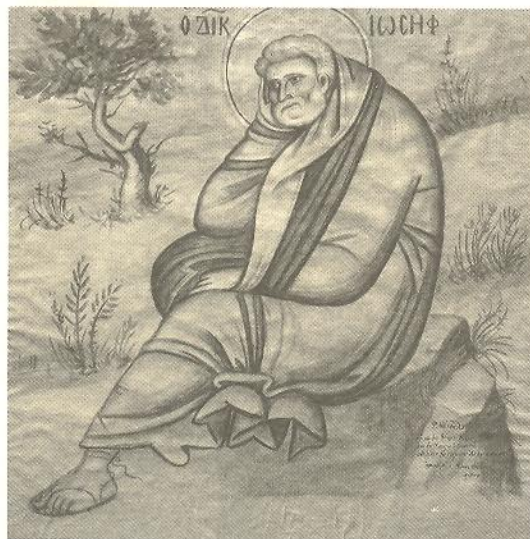

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΕΤΟΣ 80ο • ΤΟΜΟΣ 159ος • ΤΕΥΧΟΣ 1788 • ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2006

Ἀφιέρωμα στον Φῶτη Κόντογλου

Μηνολόγιο

ΛΙΝΑ ΠΑΝΤΑΛΕΩΝ
ΣΩΤΗΡΙΑ ΣΤΑΥΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ
Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΝΕΖΗΣ
Δ. Π. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΑΤΣΟΥΛΗΣ

Νέα Βιβλία

Ἀπρίλιος
2006

ΦΙΛΟΘΕΗ ΚΟΛΙΤΣΗ

Ἐργο: Ὁ Πέδρο Καζᾶς (1920):
μεταξύ φαντασίας καὶ νεωτερικότητας

ΕΛΕΝΗ ΣΚΟΤΕΙΝΙΩΤΗ

Ἐργο: Ὁ συναξαριστὴς τῆς ναυτοσύνης

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

Ἐργο: Ὁ λογοτέχνης Κόντογλου
καὶ ὁ ἑλληνικὸς μοντερνισμὸς

ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ

Ἐργο: Γιά τὴν ἀγιογραφία τοῦ Φῶτη Κόντογλου

ΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ἐργο: Ὁ συντηρητισμὸς τοῦ Φῶτη Κόντογλου

ΘΑΝΑΣΗΣ Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

Ἐργο: «Παράδοση» καὶ «λαμπαφούρες»
Ἐργο: Ὁ θεολόγος Φῶτης Κόντογλου

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΒΛΑΧΟΔΗΜΟΣ

Ἐργο: «Ὁ γλυκύτατος Κόντογλου»
(σκέψεις με ἀφορμὴ δύο κριτικὰ κείμενα)

ΓΙΩΡΓΟΣ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ

Ἐργο: Φῶτης Κόντογλου

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΒΕΚΡΗΣ

Ἐργο: Τό Λιόπεσι-Παιανία, δεύτερη πατρίδα
τοῦ Φῶτη Κόντογλου

Π. Φ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ἐργο: Κυθωνία: Ἡ ἀτρέκεια ἑνὸς μύθου

Θησαυρίσματα

ΦΩΤΗΣ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ

Ἐργο: Μαρτύριον τοῦ ἁγίου νεομάρτυρος
Ἀργυροῦ τοῦ ἐξ Ἀπανομῆς

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

Περιεχόμενα

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ

- 632 ΦΙΛΟΘΕΗ ΚΟΛΙΤΣΗ *Ὁ Πέδρο Καζᾶς (1920):
μεταξύ φαντασίας καὶ νεωτερικότητας*
- 654 ΕΛΕΝΗ ΣΚΟΤΕΙΝΙΩΤΗ *Ὁ συναξαριστὴς τῆς ναυτοσύνης*
- 666 ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ *Ὁ λογοτέχνης Κόντογλου καὶ
ὁ ἑλληνικὸς μοντερνισμὸς*
- 680 ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ *Γιὰ τὴν ἀγιογραφία τοῦ Φώτη Κόντογλου*
- 694 ΑΓΓ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ *Ὁ συντηρητισμὸς τοῦ Φώτη Κόντογλου*
- 701 ΘΑΝΑΣΗΣ
Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ *«Παράδοση» καὶ «λαμπαφούρες»
Ὁ θεολόγος Φώτης Κόντογλου*
- 719 ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΒΛΑΧΟΔΗΜΟΣ *«Ὁ γλυκύτατος Κόντογλου»
(σκέψεις με ἀφορμὴ δύο κριτικὰ κείμενα)*
- 732 ΓΙΩΡΓΟΣ ΧΑΤΖΟΗΜΙΧΑΛΗΣ *Φώτης Κόντογλου*
- 739 ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΒΕΚΡΗΣ *Τὸ Λιόπεσι-Παιανία, δεύτερη πατρίδα τοῦ Φώτη
Κόντογλου*
- 752 Π.Φ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ *Κυδωνίαι: Ἡ ἀτρέκεια ἑνὸς μύθου*

Θησαυρίσματα

- 770 ΦΩΤΗΣ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ *Μαρτύριον τοῦ ἁγίου νεομάρτυρος Ἀργυροῦ
τοῦ ἐξ Ἀπανομῆς*

Μηνολόγιο

ΒΙΒΛΙΟ

- 772 ΛΙΝΑ ΠΑΝΤΑΛΕΩΝ *Δημήτρης Νόλλας, Φύλλα, καπνοῦ*
- 777 ΣΩΤΗΡΙΑ ΣΤΑΥΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ *Ἄνθεια Φραντζῆ, Ἕμενε ποίημα. Μία περιδιάβαση
στό ποιητικὸ «δάσος» τῆς Ἑλένης Βακαλό*

Δημήτρης Βλαχοδήμος

«Ὁ γλυκύτετος Κόντογλου»

(σκέψεις μέ ἀφορμή δύο κριτικά κείμενα)

Ἐμεῖς, οἱ ὀρθόδοξοι ἀριστεροί, θέλουμε, μακριά ἀπό δαιμονοποιήσεις, νά κομίσουμε ἕνα ἄλλο ἦθος: τό ἦθος τοῦ Παπαδιαμάντη, τοῦ Πεντζίκη, τοῦ Παπατζώνη, τοῦ Καρούζου, τοῦ Κόντογλου, τοῦ Πικιώνη, τοῦ Τσαρούχη. Τό ἦθος ἀκόμη τοῦ Ροῦῖδη ἢ τοῦ Ἐμπειρικοῦ ὅταν μιλάει γιά τόν περίφημο αἶγαγρο, ὁ ὁποῖος ἀποστρέφεται τούς προσκυνημένους τοῦ κάμπου καί ψηλά στ' ἀπόκρημνα βράχια οἱ ὄρχεις του πάλλονται σάν τίς καμπάνες «τῆς πιό ἀκραιφνοῦς, τῆς πιό ἀπολύτου ὀρθοδοξίας».

Μάνος Στεφανίδης, «Θέλω νά τόν δῶ!»¹
ἐφ. Ἡ Αὐγή, 3.5.2001

Δέν διασταυρώθηκα πουθενά ἀλλοῦ μέ τόν Φῶτη Κόντογλου (1895-1965) παρά μόνο παλιότερα σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τή μαθητεία τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου πλάι του. Αὐτή ἡ ὑποτυπώδης σχέση δέν θά μπορούσε νά ἀποτελέσει ἐπαρκή λόγο ἐνασχόλησης μαζί του, ὅπως φανερώνει αὐτή ἐδῶ ἡ ἐργασία. Δέν θά ἔγραφα ποτέ δηλαδή οὔτε μιά ἀράδα γιά χάρη του ἂν δέν μέ εἶχαν προβληματίσει καί ἐντυπωσιάσει δύο προηγούμενα κριτικά κείμενα. Τό πρῶτο εἶναι ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό τό κατατοπιστικότερο ἄρθρο τοῦ Εὐγένιου Ματθιόπουλου, «Εἰκαστικές τέχνες», στό συλλογικό ἔργο *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδας τοῦ 20οῦ αἰῶνα – Ὁ Μεσοπόλεμος 1922-1940*, (ἐπιμ. Χρῆστος Χατζηιωσήφ, τόμ. Β2, Βιβλιόραμα, Ἀθήνα 2003, σ. 401-459: 439):

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Κόντογλου στό Δημαρχεῖο ἀποσκοποῦσαν «ὅπως ἐν σχήμασι γραπτοῖς διαμένῃ πρό τῶν ὀμμάτων εἰς αἰῶνα ὁ κύκλος τῆς

¹ Ὁ Δημήτρης Βλαχοδήμος γεννήθηκε τό 1964 στό Καστράκι Ἀργιῶν.

Δανεῖζομαι γιά τίτλο τόν χαρακτηρισμό τοῦ Ἀλέξανδρου Ἀργυρίου, ἔτσι ἀκριβῶς (*Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας καί ἡ πρόσληψή της στά χρόνια τοῦ Μεσοπολέμου (1918-1940)*, τόμ. Β', Καστανιώτης, Ἀθήνα 2001, σ. 989).

² Ἐννοεῖ τόν πάπα Ἰωάννη-Παῦλο Β' (καθώς τό ἄρθρο γράφτηκε μέ ἀφορμή τήν ἐπίσκεψή του στήν Ἀθήνα).

σεων τῶν ἐφημερίδων (Αὐγή, Βῆμα, Ἐλευθεροτυπία, Καθημερινή, Νέα) θά διαπιστώσει ὅτι οἱ ἀναφορές εἶναι πάμπολλες καί συνεχεῖς. Μὲ τὴν εἰκονογραφία του ἐξάλλου ἔχει κατορθώσει κάτι σπουδαῖο, συνηθισμένο στὴν τέχνη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου μέχρι καί σήμερα: οἱ ἀνθρωποὶ ὄχι μόνο στέκονται καί θαυμάζουν τὰ εἰκονιζόμενα ἀλλὰ τὰ ἀσπάζονται, σταυροκοπιοῦνται μπροστὰ τους, γονυπετοῦν, τοὺς μιλοῦν καί ἐνίοτε δακρύζουν συγκλονισμένοι βαθύτατα ἢ ἀποθέωση τοῦ ἔργου τέχνης ἀπὸ τότε μέχρι τὴν αἰωνιότητα!

4. Οἱ ἀπουσίες, οἱ σιωπές σέ ἓνα ἔργο προσφέρονται γιὰ εἰκασίες καί ὑποθέσεις, μποροῦν νὰ προκαλοῦν ἀμείλικτα ἐρωτήματα ἀλλὰ δὲν προσφέρονται γιὰ ἐξαγωγή ἀσφαλῶν συμπερασμάτων. Τό νὰ ἐρχόμαστε ἐμεῖς, ἐξήντα καί ἑβδομήντα χρόνια μετὰ τὴ δημιουργία ἑνὸς συγκεκριμένου ἔργου (τὴν εἰκονογραφία τοῦ Δημαρχείου, γιὰ παράδειγμα), καί νὰ κατηγοροῦμε τὸν Κόντογλου γιατί ζωγράφισε αὐτὰ καί ὄχι ἐκεῖνα τὰ πρόσωπα, σημαίνει μᾶλλον ὅτι δὲν ἔχουμε καταλάβει. Δὲν ἔχουμε καταλάβει τίποτε πέρα ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ σχῆμα ποῦ ἐγκεφαλικά ἔχουμε συλλάβει καί θέλουμε νὰ μᾶς δικαιώσει/νὰ τὸ δικαιώσουμε πάση θυσίᾳ. Ἄν δηλαδή ὁ Κόντογλου ζωγράφιζε σέ μιά γωνιά τῶν τοιχογραφιῶν του τὸν Μάρξ νὰ κρυφοκοιτάζει μειδιώντας τοὺς εἰκονιζόμενους ἢ τὸν Ἀλέξανδρο σέ μιά πολιτικά ὀρθότερη σκηνή καί ὄχι νὰ δαμάζει τὸν Βουκεφάλα, θά ἄλλαζε ἄρδην ἡ γνώμη μας γιὰ τὸ ἔργο του;

5. Τό ὅτι ὁ Κόντογλου ζωγράφιζε στό Δημαρχεῖο δευτερεύοντα πρόσωπα τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας μπορεῖ κάλλιστα νὰ ἰδωθεῖ καί ὡς μιά κίνηση ἐξισορρόπησης τοῦ ἐνδιαφέροντος ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος: γνωρίζετε τοὺς σπουδαίους καί καθιερωμένους, μάθετε τώρα καί τοὺς ἀφανεῖς ἢ αὐτοὺς τοὺς ὁποίους ἐγὼ ἀναγνωρίζω (καί δὲν συμπίπτουν βέβαια οἱ προτιμήσεις μας). Ἄν ἡ ὀπτική του αὐτὴ θεωροῦμε ὅτι ἐκφράζει τὸ καθεστῶς Μεταξᾶ, εἶναι γνωστὸ, θαρρῶ, ὅτι ὁ Μεταξᾶς ἐγκολπώθηκε καί οἰκειοποιήθηκε τὴν περιφρέουσα κουλτούρα, δὲν τὴν δημιούργησε μόνος του ἐκ τοῦ μηδενός. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ ὅτι αὐτὴ ἡ ἀνακάλυψη τοῦ παρελθόντος, τόσο προβεβλημένη μέσα στὴ δεκαετία τοῦ '30/καί ἀπὸ τὴν ἐπονομαζόμενη «γενιά» τοῦ '30, συζητιόταν καί στό ἐξωτερικὸ κάμποσα χρόνια νωρίτερα: προτοῦ βεβαίως μᾶς ἐνσκήψει ἡ 4η Αὐγούστου.

6. Ἄν δεχτοῦμε ὅτι ἡ σειρά ἀπεικόνισης στό Δημαρχεῖο Ἀθηνῶν ἐκφράζει τὴν ἰδεολογία τοῦ μεταξικοῦ καθεστώτος, καί ὅτι ὁ Κόντο-

γλου τὴν ἐνστερνίζεται καί τὴν ἀποτυπώνει,⁶ ἀπαιτεῖται νὰ ἐρευνησομε τὴ σχέση τῆς τέχνης ἢ τῶν ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος μὲ τὴν ἐκάστοτε ἐξουσία. Τό βλέπουμε καί τό ξαναβλέπουμε γραμμένο ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν διανοουμένων συμμάχησε ἢ ἀνέχτηκε τό, κατὰ γενικὴ παραδοχή, φιλότεχνο καθεστῶς τοῦ Μεταξᾶ. Ὡστόσο, ξεχνᾶμε ὅτι ἡ γαητεία τοῦ κυρίαρχου ἰδεολογήματος εἶναι πάντοτε ἐλκυστικὴ καί ἐκμαυλίζει συνειδήσεις. Τό μοναδικό ποῦ συμβαίνει τότε εἶναι ὅτι ὁ ἴδιος ὁ πρωθυπουργὸς ἀγκαλιάζει (γιὰ ποικίλους/εὐνόητους λόγους) τὴν τέχνη καί τοὺς διανοούμενους — χωρὶς βέβαια αὐτὸ νὰ τὸν ἀποενοχοποιεῖ ἢ νὰ τὸν ἀπαλλάσσει στό ἐλάχιστο ἀπὸ τίς βαριές του εὐθύνες. Πέρασαν τόσοι πρωθυπουργοὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ σκηνὴ τῆς χώρας: φασίστες, δικτάτορες, φιλελεύθεροι, μεγαλοαστοί, ἀκραιφνεῖς δημοκράτες ἢ διανοούμενοι μὲ λαμπρὴ πανεπιστημιακὴ καριέρα. Συζητιέται ὅμως ποιοὶ ἀπὸ ὅλους αὐτοὺς στήριξαν ἐμπράκτως (ἀδιάφορο γιὰ ποιὸς λόγους) τὴν πνευματικὴ δημιουργία.

7. Ὁ Ἀντώνης Κωτίδης στό ἔργο του *Μοντερνισμὸς καί Παράδοση στὴν ἑλληνικὴ τέχνη τοῦ μεσοπολέμου* (University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 22-23) θεωρεῖ ὅτι ὁ Κόντογλου στὴν ἀγιογραφία (μαζί μὲ τὸν Ἀριστοτέλη Ζάχο στὴ ναοδομία)

δίνουν ἔργα ποῦ δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση μᾶς μεταφυσικῆς προσήλωσης σέ δεδομένες μορφές τῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς καί ἀρχιτεκτονικῆς, στὴν οὐσία παγιδεύοντας κάθε προοπτικὴ ἐξέλιξης σ' αὐτοὺς τοὺς δύο τομεῖς ἀκόμα καί μέχρι σήμερα.

Σκέφτομαι πῶς πρέπει νὰ ἀποδειχτεῖ ἐρευνητικὰ ἂν ἡ ἀγιογράφηση «ἐξελισσόταν» μέχρι νὰ ἐμφανιστεῖ ὁ Κόντογλου καί κατόπιν ἐπίδρασης τοῦ ἴδιου «παγιδεύτηκε κάθε προοπτικὴ ἐξέλιξής της». Σέ μιά τέτοια παραδοχή, ἀπαιτεῖται νὰ ἐξηγιαστοῦν οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους τὸ ἔργο ἑνὸς τέτοιου ἀνθρώπου ἄσκησε τέτοια καταλυτικὴ ἐπίδραση. Ποιὰ δύναμη ἀποδίδεται στὸν Κόντογλου, ποῦ ὀφείλεται καί ποιοὶ μηχανισμοὶ τὸν ἰσχυροποίησαν — ἐν πλήρει συνειδήσει ἢ ἐν ἀγνοίᾳ καί ἐρήμῃ τοῦ ἴδιου;⁷

⁶ Δὲν πρέπει βέβαια νὰ ξεχνῶμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ διακόσμηση ἑνὸς σημαντικοῦ δημόσιου κτιρίου καί τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ποῦ υἱοθετεῖται, προφανῶς ἀνανακλᾶ τὴν ἐπίσημη ἰδεολογία. Ἀπὸ κεῖ καί πέρα, ἂν αὐτὸ δηλώνει κάτι καί γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ τοποθέτηση τοῦ ὑπεύθυνου καλλιτέχνη, εἶναι ἓνα ἀνοιχτὸ ἐρώτημα καί σίγουρα χρήζει βαθύτερης ἀνάλυσης.

⁷ Ἀντώνης Κωτίδης, *Μοντερνισμοὶ καί Παράδοση στὴν ἑλληνικὴ Τέχνη τοῦ Μεσο-*

8. Είναι ευνόητο μάλλον πώς δεν μπορεί να ευθύνεται ο ίδιος για την πιστή του αντιγραφή από τους επιγόνους — αναφέρομαι στις αγιογραφικές του κατακτήσεις ιδίως. Ο Κόντογλου μετέφερε μια παράδοση στη ζωή και την τέχνη του και τό έκανε (φαντάζομαι) βασιμμένος σε μία έντελώς προσωπική ανάγκωση του παρελθόντος, όσο και αν η έπαλογή του μπορεί να μās φαίνεται «αισθητικό πλάι μετάξ». ⁸ Αν οι άλλοι έμεναν προσκολλημένοι στις δικές του κατακτήσεις δεν (φαντάζομαι, πάλι, ότι) φταίει ο Κόντογλου. ⁹ Μήπως

πολέμου, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 116-117. Ο Κωτίδης θεωρεί τον Κόντογλου έκφραστή της άρχουσας τάξης επειδή «η άρχουσα τάξη είχε δημιουργήσει την υποδοχή για αυτή τη ζωγραφική [...], με τό κυρίαρχο ιδεολόγημα της ελληνικότητας» και χρησιμοποιεί σαν απόδειξη τό ότι ο Κόντογλου εικονογράφησε τά ιδιωτικά παρεκκλησια «μεγαλοαστών, όπως οι οικογένειες Ζαΐμη και Πεσμαζόγλου». Διαφορετική είναι η εκτίμηση του Νίκου Χατζηνακαλάου («Τέσσερις Έλληνες ζωγράφοι του 20ού αιώνα — Θεόφιλος, Κόντογλου, Γκόκας, Τσαρούχης», Β' μέρος, περ. 'Ο Πολίτης, τχ. 3-4, Ιούλιος-Αύγουστος 1976, σ. 55), όσο και των Διονύση Καψάλη-Γιώργου Χατζημηχάλη («Φώτης Κόντογλου», περ. 'Ο Πολίτης, τχ. 24, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1979, σ. 57). Πιστεύω ότι δεν αποτελεί έπαρκή απόδειξη για ένα συμπέρασμα όπως τό παραπάνω η εικονογράφηση δύο παρεκκλησιών, τά οποία αποτελούν μάλλον πολύ μικρό ποσοστό επί του συνόλου του αγιογραφικού έργου του Κόντογλου (για την καταγραφή του ζωγραφικού του έργου βλ. Γιώργος Μαστορόπουλος, «Αναγραφή ζωγραφικών έργων του», Μνήμη Κόντογλου, ό.π., σ. 293-328). Και τώρα πιά, εν έτει 2006, είναι πιθανό να έχουμε συνεδηγοποιήσει όλα ότι η θρησκεία αφορά και την «άρχουσα τάξη», όσο και αν μās φαίνεται οξύμωρο αυτό. Ο Αντώνης Κωτίδης επίσης αναφέρει ότι «η νεοβυζαντινή τεχνοτροπία του Κόντογλου καθιερώθηκε με νόμο από τά τέλη της δεκαετίας του '30, ως η μόνη αποδεκτή εικονογράφηση για τίς ορθόδοξες εκκλησίες» (ό.π., σ. 117), παραπέμποντας στη διατρεβή της Εύθυμίας Γεωργιάδου-Κούντουρα που αναφέρεται παραπάνω (σημ. 3). Αν καταλαβαίνω καλά, ο Κωτίδης συνδέει τον νόμο με τον Κόντογλου. Η Γεωργιάδου γράφει συγκεκριμένα (σ. 170): «όσο για τό θρησκευτικό του έργο [του Κόντογλου], υπήρξε καθοριστικό για τή νεότερη ελληνική εκκλησιαστική τέχνη. Με νόμο του υπουργείου Παιδείας καθιερώθηκε, από τά τέλη της δεκαετίας του '30, η "νεοβυζαντινή" τεχνοτροπία σαν η μόνη αποδεκτή αγωγή για τίς ορθόδοξες εκκλησίες κι έτσι από τή μία παραμερίστηκαν οι δυτικοί τρόποι εικονογράφησης που ίσχυαν από τον προηγούμενο αιώνα, αλλά από τή άλλη περιορίστηκαν και κάθε προσπάθεια ανανέωσης και εκσυγχρονισμού της εκκλησιαστικής ζωγραφικής». Δεν υπάρχει ακριβής παραπομπή για τό νόμο (ή παράθεσή του) και επειδή η σύνδεση του Κόντογλου με τον νόμο, δεν προκύπτει εύκολα από τό παράθεμα της Γεωργιάδου, βρισκόμαστε αντιμετώπι με ένα ακόμη ζήτημα που απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση.

⁸ Βλ. τό ενδιαφέρον άρθρο του Έρρίκου Μπελιέ, «Η μεταβυζαντινή πνευματικότητα και η αυτόνομη ανάπτυξη της στη ζωγραφική του Φώτη Κόντογλου», Μνημονάρια του Φώτη Κόντογλου, Τετράδια Εύθνης, άφ. 23, 1985, σ. 156-159: 159.

⁹ Δεν αναφέρομαι στους άμεσους επιγόνους του αλλά γενικότερα σε όσους συνέχισαν η ακολουθήσαν τό πνεύμα του μέχρι τίς μέρες μας. Η Γεωργιάδου (ό.π., σ. 187)

δηλώνει αυτό με ποιητικό τρόπο ο Ματθαίος Μουντές γράφοντας «Ο κυρ Φώτης δεν φταίει / για τους τοκογλύφους των ιδεών και τους χριστοκαπήλους»;¹⁰

9. Σε κάθε καλλιτέχνη δεν είναι ούτε όλα ώραία ούτε όλα τέλεια: και αντιφάσεις συναντούμε και σκοτεινά σημεία. Τό να μās άρέσει ολος ο Κόντογλου, άδιακρίτως, είναι μάλλον επιπόλαιο. Τίποτε όμως δεν μās έμποδίζει να είμαστε δίκαιοι ή, αν θέλετε, να ψάχνουμε μήπως και είναι δυνατή ή ενίσχυση αυτής που σήμερα μās φαίνεται «αδύναμη» πλευρά του. Μπορούμε να μιλάμε δηλαδή για τον (ιδεολογικό) «συντηρητισμό» του Κόντογλου — ακόμη και αν τον άνχνεύουμε στην πρώιμη φάση της δημιουργίας του — και όποια άλλα θεωρούμενα άρνητικά γνωρίσματά του. Μήν παραβλέπουμε όμως και όρισμένα σημεία της ζωής του, τά οποία άπτονται της ιδεολογίας και μπορούν να λειτουργήσουν εξισορροπητικά ή να μās υποψιάσουν και περί του αντιθέτου ακόμα (τά παραθέτω δίχως αξιολογική σειρά):

9.1. Ο Κόντογλου χρησιμοποίησε ως έπωνυμό του όχι τό πατρικό του (Αποστολέλλης) αλλά τό μητρικό έπωνυμο — διά του κηδεμόνα του, εκ μητρός θείου, Στέφανου Κόντογλου. Ο Γιώργος Παγανός¹¹ έπισημαίνει ότι

τό θέμα της μετονομασίας του τό θεωρούσε [ο Κόντογλου] έξαιρετικό σημαδι και προσπαθούσε να τό αποδείξει μέσα από τους μύθους του.

Υποστημειώνει μάλιστα ότι

και ο Ροβινσών Κρούσος κρατάει τό όνομά του από τό σά της μητέρας του.

Αυτή του την έπιλογή μπορούμε να τή μετρήσουμε με πολλά μέτρα, όπως για παράδειγμα ψυχαναλυτικά, φεμινιστικά, διακειμενικά. Να της αναγνωρίσουμε, επίσης, ότι υπογραμμίζει τήν ταυτότητά του ως

παραθέτει τά όνόματα συνεργατών και μαθητών του Κόντογλου, «με τή στενότερη κι ευρύτερη σημασία του όρου», έπισημαίνοντας ότι «βάδισαν στ' άχνάρια του δασκάλου τους κι έφάρμισαν τίς θεωρίες του, χωρίς όμως ν' άποφεύγουν, τίς περισσότερες φορές, τό φορμαλισμό και τον εκλεκτικισμό».

¹⁰ Ματθαίος Μουντές, «Ο κυρ Φώτης δεν φταίει ή ο κυρ Φώτης θά ξανάρθει» στον συλλογικό τόμο Φώτης Κόντογλου — Έν εικόνη διαπορευόμενος, Άφιέρωμα, έπιμ. Ίωσήφ Βιβιάκης, Άκρίτας, Άθήνα 1995, σ. 57.

¹¹ Στην εισαγωγή για τήν ανθολόγηση του Φώτη Κόντογλου στον τόμο Η μεσοπολεμική πεζογραφία — Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939), τόμ. Ε', Σακόλης, Άθήνα 1996, σ. 48.

πρόσφυγα, ως άπατρι. Ο μαθητής του Κόντογλου, Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος

θυμᾶ[τ]αι τά τελευταῖα λόγια πού [τ]οῦ εἶπε, ἐκεῖ στό κρεβάτι τοῦ σπιτιοῦ του. [Τ]οῦ εἶπε, αὐτό πού συχνά ἐπαναλάμβανε: «Ἐγώ δέν εἶχα στόν ἥλιο μοῖρα, δέν εἶχα πατρίδα».¹²

Διακρίνουμε ἐδῶ, τήν ἀνεστειότητα, κύριο χαρακτηριστικό τῆς νεωτερικότητας. Ἔτσι ἴσως μπορούμε νά κατανοήσουμε τό πνεῦμα ἀναζήτησης πού τόν διέκρινε (μόνο στήν ἀρχή; ἢ αὐτή ἡ «ἀρχή» κράτησε ἀρκετά;), ὅπως καί τήν προϊούσα περιχαράκωσή του σέ ἕνα τόσο προσωπικά δημιουργημένο σύμπαν.¹³

9.2. Ἡ βαθιά φίλια τοῦ Κόντογλου μέ τόν ἐβραϊκῆς καταγωγῆς Κερκυραῖο, Τζούλιο Καῖμη (Κέρκυρα 1897-Ριζούπολη 1982)¹⁴ — ὑποθέτω πώς ὁ Μισέλ Φάις, ἐντριβής στά περί τόν Καῖμη, θά ἦταν ἀρμοδιότερος νά μιλήσει γι' αὐτήν τήν πτυχή τῆς ζωῆς τοῦ Κόντογλου.

9.3. Τό ὄνομα τοῦ Φώτη Κόντογλου βρίσκεται ἀνάμεσα στά ὀνόματα τῶν Ἑλλήνων λογοτεχνῶν πού συνεργάστηκαν μέ τό ἐλληνόφωνο ἰταλικό περιοδικό προπαγάνδας Κουαδρίβιο (φθινόπωρο 1941-ἀρχές 1943).¹⁵ Οἱ συνεργάτες ἀμείβονταν καί μέ χρήματα καί μέ τρόφιμα, ὅποτε καταλαβαίνουμε ὅτι «ἡ ἀνάγκη τῆς ἐπιβίωσης στάθηκε ἰσχυρότερη ἀπό τήν ἀρνηση συνεργασίας».¹⁶ Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Κόντογλου ἀναγκάστηκε «στά χρόνια τῆς κατοχῆς νά πουλήσει τό σπίτι του γιά ἕνα σακί ἀλεύρι».¹⁷ Ἐπίσης, ὅτι ἐκεῖνον τόν καιρό ὁ Τζούλιο Καῖμη

¹² «Ἡ γνωριμία μου μέ τόν Κόντογλου», στό Φώτης Κόντογλους..., ὁ.π., σ. 89.

¹³ Κάθε ἄνθρωπος δίχως πατέρα - δίχως πατρίδα εἶναι ἀπολύτως φυσιολογικό νά χρειάζεται μιά αὐστηρή ὀριοθέτηση τοῦ κόσμου του, ὥστε νά μπορεῖ νά ἐπιβιώσει. Ὄριοθέτηση πού γίνεται ἐπιτακτική, ἰδιαίτερα ὅσο ὁ χρόνος περνάει καί ἡ ἰκμάδα τῆς νεότητας παρέρχεται.

¹⁴ Βλ. τή σύντομη ἐξιστόρηση τῆς σχέσης τους σέ κείμενο τοῦ ἴδιου τοῦ Καῖμη (Ἰούλιος Καῖμη, «Κι ἂν πεθάνω δέν μέ μέλει», στό Φώτης Κόντογλους..., ὁ.π., σ. 79-81).

¹⁵ Βλ. Ἀλέξανδρος Ἀργυρίου, Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας καί ἡ πρόσληψή της στούς δύστηνους καιρούς (1941-1944), τόμ. Γ', Καστανιώτης, Ἀθήνα 2003, σ. 61-62 καί Ἀγγελία Καστρινάκη, Ἡ λογοτεχνία στήν παραγμένη δεκαετία 1940-1950, Πόλις, Ἀθήνα 2005, σ. 105-107.

¹⁶ Ἀγγελία Καστρινάκη, ὁ.π., σ. 106-107.

¹⁷ Ἰωσήφ Βιδυλάκης, «Χρονολόγιο Κόντογλου», στό Φώτης Κόντογλους..., ὁ.π., σ. 28.

εἶναι σχεδόν μόνιμο ἐξάρτημα τῆς οἰκογένειας Κόντογλου καί τήν ἀκολουθεῖ στίς μετακινήσεις της.¹⁸

Ὁ Κόντογλου σχεδιάζει μάλιστα καί δύο τουλάχιστον πορτραῖτα τοῦ Καῖμη. Τό πρῶτο μέ ἐπιγραφή «ὁ φίλτατος Ἰούλιος Καῖμης» καί χρονολόγηση «22 Ὀκτωβρίου 1941» καί τό δεύτερο μόνο μέ τό ὄνομα («Ἰούλιος Χαῖμης») καί χρονολόγηση «Ἰούνιος 1942» (Ν. Ζίας, ὁ.π., σ. 104 καί εἰκόνες 284, 285). Θέλω νά προσέξουμε τίς χρονολογικές σημάνσεις τῶν ἔργων, καθώς βρίσκονται μέσα στά ὄρια πού ἐκδίδεται τό Κουαδρίβιο. Δέν γνωρίζουμε ἂν, ἐκτός ἀπό λόγους ἐπιβίωσης, ἡ συνεργασία τοῦ Κόντογλου ὀφειλόταν σέ ἀμβλυμένη πατριωτική συνείδηση ἢ σέ χριστιανική συμπάθεια καί ἀλληλεγγύη («ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθρούς ὑμῶν») — ἡ περίοδος τῆς Κατοχῆς, ἀπό ὅ,τι λένε, φαίνεται νά τόν ἔστρεψε ὀλοκληρωτικά πρὸς τόν χριστιανισμό. Ὑποψιάζομαι πάντως ὅτι ὁ Τζούλιο Καῖμη θά μπορούσε νά εἶναι τό κλειδί κατανόησης τῆς στάσης του, γιά πολλοὺς λόγους... Παραπανίσιμα ἐρωτήματα: μέ τί εἶδους κείμενο συμμετεῖχε ὁ Κόντογλου; Πρωτότυπο, μεταφρασμένο ἢ ἀναδημοσίευση; Γνώριζε ὁ ἴδιος ἰταλικά; Μήπως ἡ ὄλη δραστηριότητα σχετίζεται μέ τήν ἰταλομάθεια τοῦ Καῖμη καί τήν παλαιότερη μεταφραστική του συνεργασία μέ τόν Κόντογλου στό περιοδικό Ἑλληνικά Γράμματα τοῦ Κωστή Μπαστιᾶ;

9.4. Ἡ μαρτυρία τοῦ Πέτρου Μανταίου ὅτι ὁ πατέρας του μνημόνευε κατά τή διάρκεια τῶν κυριακάτικων οἰκογενειακῶν γευμάτων

¹⁸ Ἀξιοπρόσεκτη καί διαφορετική εἶναι ἡ ἐκτίμηση τῆς Ἑλλῆς Ἀλεξίου γιά τόν Κόντογλου στήν περίοδο τῆς Κατοχῆς καί ἀργότερα: «δύσκολα θά βρεῖς ἄνθρωπο πού νά μὴν κινδύνεφε ἐπὶ κατοχῆς, πού νά μὴν ἐνοχλήθηκε μετέπειτα, ἔστω καί μόνο νά μὴν τοῦ χτύπησαν τήν πόρτα τάχα γιά ἔρευνα ταυτοτήτων [...]. Ὁ Φ. [ώτης] Κ. [όντογλου] κάτω ἀπό τή σκιά τῶν Ἁγίων εἶχε ἐξασφαλίσει τό ἀνενόχλητο» («Μικρός τό δέμας ἀλλά...», Μνήμη Κόντογλου, ὁ.π., σ. 184). Ὅπως ἐπίσης τό: «στήν χιτλερική κατοχή ἡ φοβία του ξεπερνοῦσε τά ὄρια» ἐπειδὴ δέν ἀνταποκρίθηκε στίς προσδοκίες της νά γράφει στό λεύκιμά της ἕνα ἀμέσου περιεχομένου κείμενο «γιά τήν πείνα ἢ τό δράμα τῆς υποδούλωσης» καί ἐπιπλέον τό εἶχε δώσει γιά φύλαξη σέ ἕνα Γερμανό γείτονα του, ὡς ἄκρως ἐπικίνδυνο (Ἑλλη Ἀλεξίου, «Λίγα γιά τόν Φώτη Κόντογλου», περ. Αἰολικά Γράμματα, τχ. 8, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1971, σ. 501. βλ. καί «Μικρός τό δέμας ἀλλά...», ὁ.π.)! Σημειῶνω πάντως ὅ,τι γράφει ὁ Γιάννης Κοντός γιά τό πῶς ἔβλεπε ἡ Ἀλεξίου τόν Κόντογλου: «μοῦ ἔχουν πεῖ πολλά ἢ Ἑλλη Ἀλεξίου καί ὁ Μάρκος Αἰγέρης, ἀλλά μᾶλλον ἀρνητικά γιά τήν προσωπικότητά του [τοῦ Κόντογλου]. Νομίζω δέν μπόρεσαν νά τόν καταλάβουν ἢ δέν ἤθελαν» («Οἱ καπνοί, τά πρόσωπα, ἡ ἀνατολή καί τά ὄνειρα ἐνός παιδιοῦ, ὅπως ἀτενίζει στό μέλλον τόν Φώτη Κόντογλου», στό Φώτης Κόντογλους, ὁ.π., σ. 119).

